

ISSN: 2181-0796

DOI: 10.26739/2181-0796

www.tadqiqot.uz

**TIL, TA'LIM, TARJIMA
XALQARO JURNALI**

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF
LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION**

Alisher Navoi

**VOLUME 3
ISSUE 5**

2022

Tadqiqot.uz

ISSN: 2181-0796

Doi Journal 10.26739/2181-0796

TIL, TA'LIM, TARJIMA

3-SON, 5-JILD

ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД

НОМЕР-3, ВЫПУСК-5

**LANGUAGE, EDUCATION,
TRANSLATION**

VOLUME-3, ISSUE-5

TOSHKENT-2022

MUNDARIJA \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT

T I L S H U N O S L I K

1.Rasulov Ravshanxo‘ja, Murodova Firuza	
Fe‘l asosli gaplarning obyekt valentligi.....	7
2.Пардаев Зафар	
Ўзбек тилида нутқий актларнинг баҳо билан прагматик катламланиши.....	17
3.Safarov Firuz	
O‘zbek adabiy tili grammatik qurilishining tayanch unsuri.....	26
4.Рўзиев Яраш	
Ўзлаштира нутқнинг морфологик тури ва унинг қиёсий таҳлили (ўзбек ва немис тиллари мисолида).....	35
5.Nigmatova Lolaxon	
Sistemaviylikning formal-funksional tushunilishi.....	46
6.Botirova Adiba	
Grammatik o‘quv lug‘atlari tuzish va ulardan foydalanish bo‘yicha tavsiyalar.....	59
7.Жаббарова Юлдуз	
Қариндошлик терминологияси муҳим этнографик ва тарихий манба сифатида.....	67
8.Долиева Лайло	
“Эмоция”нинг фанлараро ракурсидаги ички ва ташқи тасвири.....	74
9.Гаппаров Алибек	
Публицистик матннинг социолингвистик тадқиқи.....	87
10.Urokov Xasan	
Kun.uz ijtimoiy tarmoq xabar matnlarining sotsiolingvistik tahlili.....	95

T A’ L I M S H U N O S L I K

11.Юсупова Зарина	
Роль цифровой компетенции в современной образовательной среде в высшем образовании.....	103
12.Qodirov Umut	
Chet til darslarida kulturologik yondashuv.....	113
13.Юсупова Зарина	
Цифровая грамотность педагога как компонент педагогической культуры и показателя профессионального мастерства.....	122

T A R J I M A S H U N O S L I K

14.Юлдашева Дилшода	
Вклад американского лингвиста Эдварда Сепира в современное языкознание.....	131

TIL, TA'LIM, TARJIMA ЯЗЫК, ОБРАЗОВАНИЕ, ПЕРЕВОД LANGUAGE, EDUCATION, TRANSLATION

TIL SHUNOSLIK

Rasulov Ravshanxo'ja
professori, filologiya fanlari doktori
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Toshkent, O'zbekiston
r.rasulov@cspi.uz
Murodova Firuza
o'qituvchi
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Toshkent, O'zbekiston
firuzamj1984@gmail.com

FE'L ASOSLI GAPLARNING OBYEKT VALENTLIGI

<https://zenodo.org/record/7799711#.ZC0cNXZBy3A>

ANNOTATSIYA

O'zbek tilidagi fe'llar holat fe'llari tipik bo'lgan o'timsizligi bilan emas, balki o'timlilik bilan ham o'ziga xosdir. Shunga ko'ra ushbu holat fe'llari obyekt valentligiga ega bo'ladi.

Holat fe'li asosli gaplarda obyekt valentligi (obyekt aktantni-ishtirokchisi) vazifasidagi predmet muayyan holatdagi predmet sifatida kuzatiladi. Uning holatga ega bo'lishi agensning obyektga bevosita ta'siridan yuzaga keladi. Qiyoslang: *asramoq*, *qoplamoq*. Ayni vaqtda ob'yeht aktanti agens holatining qanday predmet ta'sirida yuz berishini ham ko'rsatadi. Bu holda avvalgisidan farqli holat agensniki bo'ladi. Qiyoslang: *poylamoq*, *qo'riqlamoq*. Demak, o'timli holat fe'llarining obyekt aktanti ham muayyan holatdagi predmet ham agens holatining predmeti bo'lishi bilan muhimdir. O'timli fe'llardan anglashilgan holat agens va obyekt bilan bog'lanishi jihatidan o'timli holat fe'llari semantik valentligiga ko'ra agens va obyekt valentliklariga ega bo'ladi. O'zbek tilidagi o'timli holat fe'llarining obyekt valentligini ifodalovchi so'z tushum kelishigi bilan shakllanadi. O'zbek tilidagi "harakat natijasi", "ijro", "malaka", "obrazli", "fiziologik" va "psixik" integral semali o'timli holat fe'llari obyekt valentligiga ega. O'timli holat fe'llarining obyekt valentligi – obyekt aktanti vazifasida shaxs, inson a'zolari, sath, mavjudot, havo qatlami, harakat, o'simlik, qurilma, boylik, qurol, muammo, ichimlik kabilar keladi. Maqolada o'timli holat fe'llarining qayd etilgan obyekt ishtirokchisi - uni ifodalovchi lisoniy birliklarning har biri semantik, formal va struktural jihatdan alohida tahlil va tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: o'timli holat fe'li, valentlik, obyekt, aktant, agens, integral sema.

Rasulov Ravshankhodja

Professor, Doctor of Philology,
Chirchik State Pedagogical University,
Tashkent, Uzbekistan
r.rasulov@cspi.uz

Murodova Firuza

Teacher
Chirchik State Pedagogical University
Tashkent, Uzbekistan
firuzamj1984@gmail.com

OBJECT VALENCE OF VERB-BASED SENTENCES

ABSTRACT

Verbs in the Uzbek language are characterized not only by their intransitivity, which is typical of case verbs, but also by their transitivity. Accordingly, the verbs of this case have object valence.

The subject in the function of object valence (object actant-participant) is observed as an object in a certain state in sentences based on the state verb. Its state is caused by the direct effect of the agent on the object. Compare: protect, cover. At the same time, the object actant also shows how the state of the agent occurs under the influence of the object. In this case, the agent's situation is different from the previous one. Compare: guard, guard. So, the object actant of transitive verbs is important because the subject of the specific case is also the subject of the agent case.

Transitive verbs have agent and object valences according to the semantic valence of transitive verbs. The word expressing the object valence of transitive verbs in the Uzbek language is formed by the accusative.

In the article, the object participle of transitive verbs - each of the linguistic units representing it is analyzed and researched separately from the semantic, formal and structural point of view.

Keywords: transitive state verb, valence, object, actant, agent, integral sema.

Расулов Равшанходжа

профессор, доктор филологических наук,
Чирчикского государственного
Педагогического университета,
Ташкент, Узбекистан
r.rasulov@cspi.uz

Муродова Фируза

Преподаватель
Чирчикского государственного
педагогического университета
Ташкент, Узбекистан
firuzamj1984@gmail.com

ОБЪЕКТНАЯ ВАЛЕНТНОСТЬ ГЛАГОЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

АННОТАЦИЯ

Глаголы в узбекском языке характеризуются не только своей непереходностью, что характерно для падежных глаголов, но и переходностью. Соответственно, глаголы этого падежа имеют объектную валентность.

Субъект в функции объектной валентности (объектный актант-участник) наблюдается как объект в определенном состоянии в предложениях, основанных на глаголе состояния. Его состояние обусловлено непосредственным воздействием агента на объект. Сравните: *защитать, покрывать*. В то же время актант объекта также показывает, как происходит состояние агента под влиянием объекта. В этом случае ситуация агента отличается от предыдущей. Сравните: *ездить, охранять*. Итак, объектный актант переходных глаголов важен, потому что субъект конкретного падежа также является субъектом агентного падежа.

Переходные глаголы имеют валентность агента и объекта в соответствии с семантической валентностью переходных глаголов. Слово, выражающее объектную валентность переходных глаголов в узбекском языке, образуется винительным падежом.

В статье объектное причастие переходных глаголов - каждая из представляющих его языковых единиц анализируется и исследуется отдельно с семантической, формальной и структурной точек зрения.

Ключевые слова: глагол переходного состояния, валентность, объект, актант, агент, интегральная сема.

O'zbek tilshunosligida, umuman turkologiyada, holat fe'llari haqida fikr yuritilgan ilmiy asarlarda holat fe'llarining o'timli guruhi mavjudligi mutlaqo tilga olinmaydi. Vaholanki, o'zbek tilidagi holat fe'llari faqat tipik xarakterdagi o'timsizligi bilan emas, balki o'timlilik bilan ham ajralib, o'ziga xos semantik xususiyatlarga ega bo'ladi. Demak, o'timli holat fe'llari obyekt(to'g'ri obyekt) valentligiga ham ega bo'lib, ushbu valentlik zaruriy hisoblanadi. Holat fe'llarining o'timli tipi semantik jihatdan obyekt aktantini bevosita talab qilishiga ko'ra jiddiy ahamiyatga egadir. Chunki holat fe'llarining shu aktanti asosida obyekt valentligi va kausativlik munosabati yuzaga keladi. Bu esa o'timli holat fe'llari semantik imkoniyatining obyektiga ko'ra kengligini, boyligini ko'rsatadi.

Sintaktik birliklarda obyekt ishtirokchisi vazifasidagi predmet muayyan holatdagi predmet sifatida kuzatiladi. Uning holatga ega bo'lishi, holatni o'zida "tashishi" agensning obyektga bevosita ta'siridan yuzaga keladi. Qiyoslang: *asramoq, saqlamoq, qoplamoq, o'ramoq*. Holat fe'li asosli gaplarda obyekt aktanti agens holatining qanday predmet ta'sirida yuz berishini ham ko'rsatadi. Bunda fikr yuritilgan tipdan farqli holat agensniki bo'ladi [1, B.31]. Agens holati muayyan predmet ta'sirida yuzaga keladi. Obyekt vazifasidagi predmet agens holatining manbai bo'lib voqelashadi. Shunga ko'ra bunda agensning predmetga (obyektga) ta'siri bo'lmaydi. Qiyoslang: *poylamoq, qo'riqlamoq, qo'masamoq*.

Demak, o'timli holat fe'llarining obyekt qatnashuvchisi ham muayyan holatdagi predmet, ham agens holatining predmeti, manbai bo'lish imkoniga ko'ra o'ziga xos xususiyatiga egadir. O'timli fe'llardan anglashilgan holat agens va obyekt bilan bog'lanishi jihatidan o'timli holat fe'llari semantik imkoniyatiga (semantik valentligiga) ko'ra agens va obyekt valentliklariga ega bo'ladi. Demak, holat fe'llarining agens bilan bir qatorda obyektni ham talab qilishi ularning o'timlilikidan kelib chiqadi. O'timlilik muayyan holat fe'llarining o'ziga xos semantik imkoniyati bo'lib voqelashadi[2, B.65].

O'zbek tilidagi o'timli holat fe'llari talab qiluvchi obyekt aktanti turlicha predmetlarni anglatuvchi so'zlarda ifodalanadi. Shunisi muhimki, bu til birliklari (leksemalar)ning gapda faqat tushum kelishigi qo'shimchasi bilan qatnashishi, ushbu kelishikli so'z formasini tuzishi tipik hisoblanadi. Bu – mantiqiy. Chunki har bir o'timli fe'l to'g'ri obyekt valentligi

realizatorining, asosan, tushum kelishigida kelishini talab qiladi[3, B.365]. Bu bevosita semantik talabdan kelib chiqadi. Tushum kelishikli soʻzda ifodalangan predmet feʼldan anglashilgan holat bilan bevosita bogʻlanadi. Demak, holat feʼllari obyekt valentligi realizatorida tushum kelishigi qoʻshimchasi soʻz maʼnolarini biriktiruvchi vazifa bajaradi. Shu qoʻshimcha asosida feʼl va ot (baʼzan harakat nomi, olmosh) zaruriy semantik – sintaktik munosabatga kirishadi. Nutq birligi – feʼl boshqaruvli obyektli birikma hosil boʻladi. Ayni vaqtda bunday boshqaruv kuchli boshqaruvligi bilan ajralib turadi. Chunki kuchli boshqarish qobiliyati, asosan, oʻtimli feʼllarga tegishli boʻladi[4, B.26, 288, 500].

Demak, *qoplamoq, tamomlamoq, yakkalamoq, yolgʻizlamoq, saqlamoq, asramoq, oʻqtalmoq, panalamoq, oʻrganmoq, koʻz-koʻzlamoq, chimirmoq, yoshlamoq, chulgʻamoq, oʻrtamoq, qoʻriqlamoq, poylamoq, qizgʻanmoq* va *qoʻmsamoq* oʻtimli holat feʼllari kuchli boshqaruvga ega feʼllar boʻlishiga koʻra ular gap konstruksiyalarida boshqariluvchi (tobe) komponent - tushum kelishigida shakllangan soʻz bilan qayd etiladi. Chunki, aytilganidek, ayni kelishikdagi soʻz ifodalagan predmet feʼldan anglashilgan holat bilan bevosita, zaruran bogʻlanadi, muayyan holatga oʻtadi, holatlashadi.

Yuqorida yuritilgan fikrlarni umumlashtirib, aytish mumkinki, agens taʼsirida yuzaga kelgan holatdagi obyektни reallashtiruvchi nutq birliklari muayyan predmetni ifodalashiga, vositasiz toʻldiruvchi boʻlishiga koʻra oʻzaro oʻxshash. Ammo ular holatni qanday predmetni markazlashtirishiga koʻra farqlidir.

Oʻzbek tilidagi “harakat natijasi”, “ijro”, “malaka”, “obrazli”, “fiziologik” va “psixik” integral semali oʻtimli holat feʼllari obyekt valentligiga (aktantiga) egadir.

Qoplamoq, tamomlamoq, yakkalamoq, yolgʻizlamoq “harakat natijasi”, *saqlamoq, asramoq, oʻqtalmoq, panalamoq* “ijro”, *koʻz-koʻzlamoq* “obrazli”, *chimirmoq, yoshlamoq* “fiziologik”, *chulgʻamoq, oʻrtamoq* “psixik” integral semali holat feʼllarining obyekt aktanti ushbu feʼllarda ifodalangan holatdagi predmet boʻlib, obyekt holati agens taʼsirida yuzaga keladi. *Qoʻriqlamoq, poylamoq* “ijro”, *oʻrganmoq* “malaka” va *qizgʻanmoq, qoʻmsamoq* “psixik” integral semali holat feʼllarining obyekt esa agens holatining predmeti (manbai) boʻlishi bilan ajralib turadi. Aytilganlarni quyidagicha ham koʻrsatish mumkin:

$$\begin{array}{ccc} A \rightarrow O & & O \rightarrow A \\ & A \rightleftharpoons O & \end{array}$$

Kuzatilishicha, birinchi tipda ($A \rightarrow O$) obyekt aktanti holatni oʻzida moddiylashtiradi (obyekt holati). Ikkinchi tipda ($O \rightarrow A$) obyekt aktanti holatni oʻzgada “yaratuvchi” hisoblanadi (agens holati). Bunda aktant “grammatik (semantik- R.R.)” jihatdan obyekt boʻlsa-da, taʼsir eʼtibori bilan obyektlik xususiyati boʻshashadi[5, B.67]. Qiyoslang: *patirni saqlamoq, yoʻlimni poylamoq*.

Quyida qayd etilgan oʻzbek tilidagi oʻtimli holat feʼllarining obyekt [6, 105] aktantlarini alohida koʻrib chiqamiz.

Qoplamoq, yakkalamoq, yolgʻizlamoq “harakat natijasi”, *saqlamoq, poylamoq* “ijro” va *chulgʻamoq, oʻrtamoq, qizgʻanmoq, qoʻmsamoq* “psixik” integral semali holat feʼllarining obyekt vazifasida shaxs keladi. Feʼl boshqaruvli birikma aʼzolari “shaxs” klassemasiga koʻra oʻzaro birikadi. Masalan: *Jamoa ishchilari igʻvogarni yakkaladilar*. (“Tosh. oqshomi”). *U bolani saqladi* (Oʻz. xalq. ertak). *Shoirni chulgʻaydi oʻylar dafʻatan* (A.Oripov). *Ostingda yuz alvon oʻynaydi oting, Dushmanni oʻrtaydi shaʼni shavkating* (Alpomish). *Iskandar uni qattiq qizgʻandi* (Oybek). *Men yoʻlingizga jovdirayman, sizni qoʻmsayman* (M.Ismoilij). *Poylamoq* “integral” semali holat feʼlining obyektini reallashtiruvchi *oʻrtoq* soʻzi egalik qoʻshimchasini olishi bilan xarakterlanadi. Bu holda ushbu soʻz shaxs ifodasini berib, uning (shaxsning) holat subyektiga (agensiga) tegishlilikini bildiradi. Bunda obyekt (shaxs) agens holatini yuzaga keltiruvchigina emas, balki bevosita agensga tegishligiga koʻra ham oʻziga xos xususiyatga egadir. Shunga koʻra agens ham holat “egasi”, ham obyekt “egasi” boʻladi. Masalan: *Xilvat bir joyga yashirinib, oʻrtoqʻini bozor yoʻlida poyladi* (M.Ismoilij). *Qoplamoq* “harakat natijasi”

integral semali holat fe'lining obyektini qiz (go'zal qiz) ko'chma ma'noda qo'llangan oftob leksemasida ham ifodalanadi. So'z birikmasida reallashgan obyekt (shaxs) ajratilib, ta'kidlab ko'rsatiladi. Bunda obyektning realizatori poetik parafrasa bo'lishiga ko'ra ajralib turadi: *U oftobni (go'zal qizni- R.R.) bulutlar qoplagan* (Oybek). Shuni xarakterlik, ko'pincha poetik nutqda saqlamoq fe'lining obyektini (shaxs)ni reallashtiruvchi so'z sintaktik qayd etilmaydi. U potensial imkoniyatga aylanadi. Bu holda obyektning mavjudligi, qaysi shaxsligi gapning mazmunidan, holat fe'li ma'nosidan aniq sezilib turadi. Demak, uning (obyekt aktantining) mavjudligi fikran bo'lib, u sintaktik jihatdan faqat tushum kelishidagi olmoshda qayd etilishi bilan ham xarakterlanadi. *Yigirma yil saqladim dilda* (E.Vohidov). *"Yomon ko'zdan saqlasin omon,"- deb qo'yadi qaytishda yana* (G.Nurullayeva). *Uch balodan saqlasin, charxi balokash bo'lmasin* (E.Vohidov).

O'zbek tilidagi qoplamoq "harakat natijasi", saqlamoq, asramoq, panalamoq "ijro", chimirmoq, yoshlamoq "fiziologik" va o'rtamoq "psixik" integral semali holat fe'llarining obyektini vazifasida kishi a'zolari keladi. Obyektli birikmaning tarkib topishi "a'zo" klassemasiga ko'ra yuz beradi. Masalan: *Ko'ksini qoplagan qorday oq soqol* (Toshpo'lat Hamid). *Uka, harqalay o'zingni tut, asabingni saqla* (Mirmuhsin). Men ko'zimni panaladim (Almanax). *Muattar qoshini chimirdi* (A.Qahhor). *Otasi ko'zini yoshladi. Qalbini o'rtadi allaqandaysas* (A.Oripov). *Asramoq "ijro"* integral semali holat fe'lining obyektini (a'zo) ba'zan ot o'rnidagi ko'rsatish olmoshida reallashadi. Ushbu olmosh ham muayyan a'zoni, ham ko'rsatish ifodasini beradi. Uning (olmoshning) qaysi predmet o'rnida qo'llanishi kontekstdan, uni o'ragan qurshov komponentlaridan anglashilib turadi. Bunda "...olmoshning qo'llanishiga sabab bo'layotgan ot ishtirok etadi"[7, B.338].

Ko'z qadriga yetgan odam uni har chog' xas-cho'pdan asraydi. (M.Ismoilov). *Qoplamoq "harakat natijasi"* va *qo'riqlamoq, poylamoq, saqlamoq "ijro"* integral semali holat fe'llarining obyektini sathda reallashadi. Birikma konstruksiyasining tuzilishida "sath" klassema vazifasini o'taydi. Masalan: *Chor atrofni tog' tizmalari qoplagan.* (N.Normatov). *O'tap drujinasi bilan yo'llarni qo'riqladi.* (H.G'ulom). *Saharlab yo'limni poylar onajon.* (O.Hojiyeva). *Qoplamoq holat fe'lining obyektini (sath) ot+ko'makchi ot qolipli analitik shaklda ham keladi.* Bunda prepozitiv so'z (aniqlovchi) sathning nimaga oidligiga, taalluqligiga ishora qiladi. *Bu to'zon hovli yuzlarini ham qopladi.* (A.Muxtor). *Daryo ustini tuman qopladi.* (N.Fozilov). *Qoplamoq holat fe'lining obyektini (sath) tenglashish munosabatidagi so'z formalarida kuzatiladi.* Bu so'z formalari murakkab birikmadan iborat umumiy komponenti bilan keladi. Umumiy komponent[8, B.100, 209] obyektga (aniqlanishga) nisbatan aniqlovchi sanalib, birikmali komponentning ichki hokim (obyektga nisbatan tobe) komponentini – obyekt valentligining realizatoriga nisbatan sintaktik konstruksiyani hosil qiladi. Obyektning reallashtiruvchi so'z formalarining murakkab birikmali aniqlovchisi qaratqich kelishigida bo'lishiga ko'ra u (realizator) egalik qo'shimchasini oladi. Aniqrog'i, qaratqichli so'z formasi qaralmishning (obyektning) shunday tuzilishini talab qiladi: *hovuzning ich-i-ni, hovuzning bo'ylar-i-ni.*

Shuni xarakterlik, aniqlovchi – umumiy komponent obyekt ma'nosiga ega uyushgan so'z formalarining har biri bilan semantik-sintaktik bog'lanib, bir butunlikni hosil qiladi. Bunda umumiy komponent dastlabki so'z formasiga nisbatan kontakt prepozitsiyada kelib, u bilan zich bog'lanadi, birgalikda talaffuz qilinadi. Bu holda umumiy komponent bilan so'z formasi orasida pauza sezilmas darjada bo'ladi. Bu, bizningcha, umumiy komponentning qaratqich kelishigida obyekt bilan kontakt pozitsiyada kelishidan hosil bo'ladi. Ayni vaqtda umumiy komponent keyingi, distant pozitsiyadagi nutq birligiga ham tegishli bo'ladi. Ammo bu tegishlilik nutq faoliyatida emas, balki ongimizda amalga oshadi. Uning (umumiy komponentning) bu obyektga ham taalluqligi semantik belgi asosida aniqlanadi.

Umumiy komponent so'z formasida qayd etilgan obyektlarni aniqlashtirib qolmasdan, gapdagi fikrga to'liqlik va aniqlik kiritadi, ta'sirchanlikni oshiradi, gap mazmunining tinglovchiga to'la yetib borishini ta'minlaydi. Qiyoslang: *uning (xarobaning – R.R) o'ng*

tomonidagi kattakon hovuzning ichini va bo'ylarini qurib qolgan supurgi, sassiqkapa qoplagan (A.Qahhor). Harakat natijasi bo'lgan qoplamoq holat fe'lining obyektini pozitsiyasida mavjudot va havo qatlami, tamomlamoq holat fe'lining obyektini pozitsiyasida harakat keladi. Obyektli birikma qismlari uchun klassemasiga vazifasini "mavjudot", "havo qatlami" va "harakat" semalari o'taydi. Masalan: *...tong yorishib kelayotibdi, borliqni harir tuman pardasi qoplagan* (A.Qahhor). *Birdan osmonni bulut qopladi* (O'.Hoshimov). *Ikkinchi sug'orishni tamomladik* (Toshkent oqshomi). *Saqlamoq va panalamoq "ijro"* integral semali holat fe'llarining obyektini o'simlik bo'ladi. U ba'zan ta'kidlash, ajratib ko'rsatish ma'nosiga ega har elementi bilan ham keladi. Obyektli birikma "o'simlik" klassemasiga ko'ra tuziladi. Masalan: *Dam g'animat mo'l hosildan to'lsin plan: Har tolasin ko'z qorasi kabi saqla* (T.Yo'ldosh). *Qalandar daraxtlarni panaladi* (O.Yoqubov). *Qo'riqlamoq va poylamoq "ijro"* holati fe'llarining obyektini qurilma bo'ladi. Obyektli birikma "qurilma" klassemasiga ko'ra tuziladi: *O'tap tun bo'yi drujinasi bilan saroylarni ... qo'riqladi*. (H.G'ulom). *... tashqarida otxonani poyladi* (O'z.xalq.ertak). *Qo'riqlamoq fe'lining obyektini (qurilmani) ifodalovchi so'z qo'shma gapning keyingi komponentida egalik affiksli shaklda tegishlilik munosabatini ifoda etadi*. Shunisi muhimki, obyektning kimga tegishlilikini fodalovchi qaratqich kelishikli nutq birligi qo'shma gapning birinchi komponentida qo'llanib, obyektning realizatori bilan atributiv munosabatga kirishadi. U birinchi sodda gapda eganing aniqlovchisi bo'lsa, keyingi gapda to'ldiruvchining (obyekt valentligining) aniqlovchisi bo'lib kuzatiladi, ya'ni bu so'z formasi qo'shma gap tarkibida obyektga nisbatan distant pozitsiyada kelib, umumiy aniqlovchi bo'ladi. Masalan, *Yuzboshining mol-dunyosi benihoyat ko'p, kechalari uyini o'n ikki mergan qo'riqlar edi* (A.Qahhor). *Qo'riqlamoq va saqlamoq "ijro"* holati fe'llarining obyektini boylik bo'ladi. Fe'lli birikma "boylik" klassemasiga ko'ra tuziladi. Masalan: *Mulkimizni qo'riqlaymiz* (H.G'ulom). *Saqlangiz bu merosni sizlar ham* (B.Boyqobilov). *Saqlamoq holat fe'lining obyektini vazifasida hayvon, yemish va urug', poylamoq holat fe'lining obyektini vazifasida poliz mevasi keladi*. Fe'lli birikma "hayvon", "yemish", "urug'" va "poliz mevasi" kabi klassemalarga ko'ra tuziladi. Masalan: *Boy ham patirni saqlaydi hanuz* (G.Nurullayeva). *O'z mevang danagin saqla* (G'.G'ulom). *Kolxozning qovunini kim poylaydi* (S.Abdulla). *O'qtalmoq "ijro"* holati fe'lining obyektini qurol bo'ladi. Fe'l boshqaruvli birikma "qurol" klassemasiga ko'ra tuziladi: *Ular miltiqlarini olomonga o'qtaldi* (M.Ismoilij). *O'rganmoq "malaka"* integral semali holat fe'lining obyektini pozitsiyasida muammo (проблема) ma'noli so'z keladi. Obyektli birikma a'zolari "muammo" klassemasiga ko'ra o'zaro bog'lanadi: *sizning tufaylingizda ko'p masalalarni o'rgandim* (Oybek). "O'rganmoq" integral semali ko'z-ko'zlamoli holat fe'lining obyektini pozitsiyasida go'zallik ma'noli so'z keladi. Obyektli birikma a'zolari "go'zallik" klassemasiga ko'ra o'zaro bog'lanadi: *... atirgullar ochilib, ranglar nafasatini ko'zko'zlaydi* (M.Ismoilij).

"Psixik" integral semali qo'msamoq holat fe'lining obyektini ichimlik bo'ladi. Birikma konstruksiyasi "ichimlik" klassemasiga ko'ra tuziladi: *Xotini oldiga ovqat qo'yganda, Saidg'ozining ko'ngli ichkilik qo'msadi* (S.Anorboyev). Xulosa qilib aytganda, 1) o'zbek tilshunosligida, umuman turkologiyada holat fe'llari haqida fikr yuritilgan ilmiy asarlarning birortasida holat fe'llarining o'timli guruhi ham mavjudligi tilga olinmaydi. O'zbek tilidagi holat fe'llari tipik xarakterdagi o'timsizligi bilangina emas, balki o'timlilik bilan ham ajralib turadi. Holat fe'llarining o'timli turi ma'no jihatidan obyekt (to'g'ri obyekt) aktantini bevosita talab qilishiga ko'ra jiddiy ahamiyatga egadir. Ushbu holat fe'llarining obyekt aktanti asosida obyekt valentligi va kauzativ munosabat yuzaga keladi; 2) sintaktik birliklarda obyekt vazifasidagi predmet muayyan holatdagi predmet sifatida keladi. Uning holatli bo'lishi, holatni o'zida "to'plashi" agensning obyektga bevosita ta'siri natijasida yuz beradi. Ayni vaqtda gapda obyekt qatnashuvchisi agens holatining qanday predmet ta'sirida sodir bo'lishini ham ko'rsatadi. Bunda holat agensniki bo'ladi. O'timli holat fe'llarining obyekt aktanti ham muayyan holatdagi predmet, ham agens holatining predmeti, manbai bo'lish imkoniga ko'ra o'ziga xos xususiyatga egadir.

Agens ta'siri natijasida yuzaga kelgan holatdago obyektini reallashtiruvchi va agens holatini yuzaga keltiruvchi obyektini reallashtiruvchi nutq birliklari muayyan predmetni ifodalashiga, vositasiz to'ldiruvchi bo'lishiga ko'ra o'zaro o'xshash. Ammo ular holatni qanday predmetda markazlashtirishiga ko'ra farqlidir; 3) o'zbek tilidagi o'timli holat fe'llari talab qiluvchi obyekt turlicha predmetlarni ifoda etuvchi so'zlarda reallashadi. To'g'ri obyekt valentligini ifodalovchi so'zlarning gapda tushum kelishigi bilan qatnashishi tipikdir; 4) o'timli holat fe'llari obyektini ifoda etuvchi so'z bilan kuchli boshqaruv munosabatida bo'ladi; 5) o'zbek tilidagi "harakat natijasi", "ijro", "malaka", "obrazli", "fiziologik" va "psixik" integral semali o'timli holat fe'llari to'g'ri obyekt valentligiga egadir; 6) "harakat natijasi", "ijro", "obrazli", "fiziologik" va "psixik" integral semali o'timli holat fe'llarining obyektini ushbu fe'llarda ifodalangan holatdagi predmet bo'lib, obyekt holati agens ta'sirida yuzaga keladi. "Ijro", "malaka" va "psixik" integral semali o'timli holat fe'llarining obyektini agens holatining manbai bo'lishi bilan ajralib turadi; 7) "harakat natijasi", "ijro" va "psixik" integral semali holat fe'llarining obyekt qatnashuvchisi vazifasida shaxs, "harakat natijasi", "ijro", "fiziologik" va "psixik" integral semali holat fe'llarining obyektini sifatida kishi a'zolari, "harakat natijasi" va "ijro" integral semali holat fe'llarining obyektini pozitsiyasida mavjudot, havo qatlami va harakat, "ijro" integral semali holat fe'llarining obyektini sifatida o'simlik, qurilma, boylik, hayvon, yemish, urug', poliz mevasi va qurol, "malaka" integral semali holat fe'llarining obyektini pozitsiyasida muammo, "obrazli" integral semali holat fe'llarining obyektini pozitsiyasida go'zallik, "psixik" integral semali holat fe'llarining obyektini pozitsiyasida ichimlik kabilar keladi.

O'zbek tilidagi "davomli", "harakat natijasi", "ijro", "harakat", "obrazli", "biologik", "fiziologik" va "psixik" integral semali o'timsiz holat fe'llari sintaktik konstruksiyalarda orttirma nisbatli so'z shaklida kelishiga ko'ra diqqatga sazovordir. Chunki qayd etilgan leksik-semantik guruhga oid holat fe'llari shunga ko'ra o'timli bo'ladi. Ularda morfologik-affiksali o'timlilik yuzaga keladi. Ma'lumki, bunda fe'l ma'nosidagi holatda reallashuvchi alohida obyekt hosil bo'ladi. Ko'rinadiki, ushbu semantik guruh o'timsiz holat fe'llarining orttirma nisbat natijasida o'timlilikka o'tishi mantiqiy ravishda holatli obyektini yuzaga keltiradi. Demak, muayyan holat fe'llarida o'timlilik morfologik-sintaktik planda sodir bo'lganda, fe'l leksemalarning obyekt aktanti faqat holatli predmetligi – agens ta'sirida bo'lishi bilan ajralib turadi. Qoldirmoq "davomli", bo'shatmoq "harakat natijasi" integral semali holat fe'llarining obyektini vazifasida buyum keladi. Fe'li birikma komponentlarining o'zaro birikuvi "buyum" klassemasiga ko'ra yuz beradi: *Bir yodgorlik qoldirdi ajdod nasliga* (B.Boyqobilov). *Qadahni bo'shatdi* (H.G'ulom). *To'xtatmoq, tinchitmoq* "harakat natijasi", *o'ldirmoq* "biologik", *semirtirmoq, ozdirmoq, unniqtirmoq, uxlatmoq, elitmoq* "fiziologik", *sergaklantirmoq, tinchlantirmoq, quvontirmoq, zeriktirmoq va asabiylantirmoq* "psixik" integral semali holat fe'llarining obyektini shaxsda reallashadi. Obyektli birikma "shaxs" klassemasiga ko'ra tuziladi. Masalan: *Domla meni to'xtatdi* (A.Qahhor). *Uni fashist otib o'ldirgan* (H.Nazir). *Mashina odamni semirtiradi* (A.Qahhor). *Bu kishini darrov elitadi* ("Tosh.oqshomi"). *Bu so'zlar Boburni sergaklantirdi* (P.Qodirov). *Dasht nimasi bilandir Shukurni quvontirdi* (N.Normatov).

Tinchitmoq "harakat natijasi" integral semali holat fe'llarining obyektini ellipsis natijasida metonimik ma'no ko'chishidan yuzaga kelgan otda ham qayd etiladi. U o'rin munosabatiga ko'ra xarakterlanib, okkazonal shaxs bilan bog'lanadi: *Akbar aka arang sinfni tinchitdi* (F.Musojonov). *To'ldirmoq* "harakat natijasi", *pishirmoq, do'rtaytirmoq* "obrazli", *qamashtirmoq, qaqshatmoq, junjitmoq, dikkaytirmoq, qoraytirmoq* "fiziologik" integral semali holat fe'llarining obyektini shaxs va hayvon a'zosidir. Fe'l boshqaruvli birikmaning tuzilishi "a'zo" klassemasiga ko'ra yuz beradi. Masalan: *O'pkasini to'ldirdi* (Guliston). *Ayol ko'kragini do'rtaytirdi* (Almanax). *Qimmatbaho mebellar ko'zni qamashtiradi* (A.Qahhor). *Salqin shamol badanni junjitadi* (H.G'ulom). *Ot quloqlarini dikkaytirdi* (M.Osim).

O'chirmoq "harakat natijasi", *pasaytirmoq* "harakatning holati" fe'llarining obyekt aktanti tovush bo'ladi. Obyektli birikma "tovush" klassemasiga ko'ra tuziladi. *Anvar mototsiklni qattiq varillatib, ovozini o'chirdi* (N.Yoqubov). *Iqbol xola ovozini pasaytirdi*

(O'.Hoshimov). *Muzlatmoq* "harakat natijasi" bo'lgan holat fe'lining obyekt vazifasida modda keladi. Obyektli birikma "sath" va "modda" klassemasiga ko'ra tuziladi: *Izg'irin muzlatar daryolar chetin* (T.Hamid). *Dadam tutunni darrov o'chirdi* (A.Qahhor).

Salqinlatmoq "ijro", *tetiklantirmoq*, *cho'chitmoq* "psixik" integral semali holat fe'llarining obyekt vazifasida hayvon keladi. Obyektli birikma komponentlari "hayvon" klassemasiga ko'ra o'zaro bog'lanadi: *Unda fil bolalarini salqinlatar edi* (H.Nazir). *Afandining muloyim gaplari itlarni tetiklantirdi* (Latifalar). *Soya toshdek qotgan kaltakesaklarni, qoqqan qoziqdek tikka yumronlarni cho'chitdi* (A.Muxtor).

Og'irlashtirmoq, *susaytirmoq* "harakatning holati" fe'llarining obyekt pozitsiyasida harakat ma'noli so'z keladi. Fe'lli birikma a'zolari uchun klassemi vazifasini "harakat" semasi o'taydi: *Yerda tunov kuni yoqqan yomg'irning ta'siri bor, jangchilarning yurishini og'irlashtirardi* (Shuhrat). *Bu tovush bemorning harakatini susaytirdi* (N.Normatov).

Kuchaytirmoq "harakatning holati" fe'lining obyekt aktanti pozitsiyasida qo'rquv va yaqinlik ma'noli so'zlar keladi. Obyektli birikma komponentlari "qo'rquv" va "yaqinlik" klassemasiga ko'ra o'zaro bog'lanadi: *Qachonlardir eshitgan afsona-yu rivoyatlarni eslash vahimani kuchaytiradi* (Fan va turmush). *Aksincha, u do'stlikni kuchaytiradi* (M.Ismoilij).

Qovjiramoq va *so'ldirmoq* "biologik" integral semali holat fe'llarining obyekt vazifasida o'simlik keladi. Birikma konstruksiyasi "o'simlik" klassemasiga ko'ra tuziladi: *Tez kunda quyosh endigina ko'kara boshlagan g'iyohlarni qovjiradi* (O.Muxtorov). *Qizil gulni xazon qilib so'ldirar* (F.Yo'ldosh). Xullas, 1) o'zbek tilidagi "davomli", "harakat natijasi", "ijro", "harakat", "obrazli", "fiziologik" va "psixik" integral semali o'timsiz holat fe'llari sintaktik konstruksiyalarda ortirma nisbatli so'z shaklida kelishiga ko'ra o'timli bo'ladi. Bu turda fe'l ma'nosidagi holatda reallashuvchi alohida obyekt yuzaga keladi. U agens ta'sirida bo'lib, holatli predmet (obyekt) sifatida kuzatiladi: 2) ortirma nisbatdagi "davomli" va "harakat natijasi" integral semali holat fe'llarining obyekt vazifasida buyum; "harakat natijasi", "biologik", "fiziologik" va "psixik" integral semali holat fe'llarining obyekt funksiyasida shaxs va hayvon a'zosi; "harakat natijasi" va "harakat" integral semali holat fe'llarining obyekt vazifasida sath, modda; "ijro" va "psixik" integral semali holat fe'llarining obyekt o'rnida harakat, qo'rquv va yaqinlik; "biologik" integral semali holat fe'llarining obyekt pozitsiyasida o'simlik kabilar keladi.

O'zbek tilidagi harakat natijasi, ijro, harakatning holati o'timli holat fe'llari gap konstruksiyalarida majhul nisbatda ham qatnashadi. Bu holda fe'l obyekt aktantining realizatori sintaktik shakllanishiga ko'ra alohida ahamiyatga ega bo'ladi. U gapda bosh kelishikda kuzatiladi. Aniqlik, tushum kelishigi qo'shimchasi "ellipsiga" uchraydi. Shuningdek, to'g'ri obyekt ifoda etuvchi so'z to'ldiruvchi vazifasidan ham qutiladi. U formal-sintaktik tuzilishiga mos ega vazifasiga o'tadi. Demak, to'g'ri obyekt aktantining realizatori sintaktik jihatdan ega bo'lishiga ko'ra semantik-sintaktik nomuvofiqlik yuz beradi. Bu tipda holat fe'llari faqat kesim vazifasini o'taydi. Majhul nisbatdagi "harakat natijasi" integral semali bo'shatilmoq holat fe'lining obyekt aktanti shaxs, qoplanmoq holat fe'lining obyekt qurilma, o'chirilmoq holat fe'lining obyekt alanga bo'ladi. Predikativ qo'shilma komponentlari "shaxs", "qurilma", "alanga" klassemalariga ko'ra o'zaro birikadi. Masalan: *U murabbiylikdan bo'shatildi* (A.Qahhor). *Xona tamaki va nasha tutuni bilan qoplangan* (H.G'ulom). *Kechga borib yong'in o'chirildi* (G'.Jahongirov). *Saqlamoq* "ijro" integral semali holat fe'lining obyekt buyum bo'ladi. Predikativ birikma a'zolarining o'zaro birikuvi uchun "buyum" semasi klassemi vazifasini o'taydi. Masalan: *Bu nodir sovg'alar hozirgi kunda O'zbekiston kino san'ati muzeyida saqlanmoqda* ("Toshkent haqiqati"). *Bu xazinada inson husnining durdonalari saqlanadi* (M.Ismoilij). *Kuchaytirilmoq* harakatning holati fe'lining obyekt pozitsiyasida "harakat" ma'noli so'z keladi. Gap konstruksiyasi "harakat" klassemasiga ko'ra tuziladi: *Bo'limda shu kecha-kunduz g'o'zani sug'orish ham kuchaytirilgan* ("Tosh.haqiqati").

Ortirma nisbatda harakat natijasi bo'lgan o'chirmoq holat fe'li birgalik nisbati shaklida kelganda, uning obyekt aktanti (alanga) sintaktik reallashmagan olmoshning mazmun tomonini

tashkil qiladi: *Odamlar alangaga ko'rpa, gilam, sholcha yopib, zo'rg'a o'chirishibdi* (A.Qahhor). Shunday qilib, 1) o'zbek tilidagi "harakat natijasi", "ijro" va "harakatning holati" integral semali o'timli holat fe'llari sintaktik konstruksiyalarda majhul nisbatda ham kuzatiladi. Bu holda fe'l obyektini reallashtiruvchi so'z nutqiy shakllanishiga ko'ra alohida ahamiyatga ega bo'ladi. U gapda bosh kelishikda kelib, ega vazifasini o'taydi. 2) Majhul nisbatdagi "harakat natijasi" integral semali holat fe'llarining obyekt shaxs, qurilma va alanga bo'ladi. "Ijro" integral semali holat fe'lining obyekt harakat bo'ladi; 3) harakat natijasi bo'lgan *o'chirmoq* holat fe'li birgalik nisbatida kelganda, uning obyekt vazifasida alanga qatnashadi.

Иқтибослар/Сноски/References

1. Кибардина С.М. Категории субъекта и объекта и теория валентности, Л.: Наука, 1982. 31-бет. (Kibardina S.M. Kategorii subekta i obyekta i teoriya valentnosti, L.: Nauka, 1982. 31-bet.)
2. Кононов А.Н. Грамматика современного литературного языка, М.; Л.: Издательство А.Н., 1960. 447 с. 199 (Kononov A.N. Grammatika sovremennogo literaturnogo yazika, M.; L.: Izdatelstvo A.N., 1960. 447 s. 199)
3. Фуломов А.Ғ, Аскарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили, ©«Ўқитувчи»нашриёти, 1987 25-бет. (G'ulomov A.G', Askarova M.A. Hozirgi o'zbek adabiy tili, ©«O'qituvchi»nashriyoti, 1987 25-bet.)
4. Розенталь Д.У. Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов, М: 1976 год, 500 (Rozenal D.U. Telenkova M.A. Slovar spravochnik lingvisticheskix terminov, M: 1976 god, 500)
5. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси, Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996. 67-бет (Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi, Toshkent: “O'qituvchi”, 1996. 67-bet)
6. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси, Тошкент: “Ўқитувчи”, 1996. 338-бет (Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi, Toshkent: “O'qituvchi”, 1996. 338-bet)
7. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка. М.: Видавництво Московського університету, 1971. (Alisova T.B. Ocherki sintaksisa sovremennogo italyanskogo yazika. M.: Vidavnitstvo Moskovskogo universitetu, 1971.)
8. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив, Ленингр. отд-ние, 1969. 209 (Tipologiya kauzativnix konstruktsiy. Morfologicheskiy kauzativ, Leningr. otd-nie, 1969. 209)